

Inhoud

Proloog. Een vergeten idee 9

DEEL I – WAT WAS

- 1 Christelijke Godsliefde 21
- 2 Liberaal eigenbelang 40
- 3 Neoliberale wereldloosheid 59

DEEL II – WAT IS

- 4 Het streven naar geluk 85
- 5 De sentimentele illusie 103

DEEL III – WAT ZOU KUNNEN ZIJN

- 6 Verontwaardiging 125
- 7 Verzet 149
- 8 Volmaaktheid 168
- 9 Verantwoordelijkheid 187
- 10 De nieuwkomers 204

Epiloog. Begin bij de wereld 217

Dankwoord 223

Noten 225

Register 237

Proloog. Een vergeten idee

‘Ja, de wijde wereld wil ik jullie ditmaal brengen. Ik ben pas heel laat van de wereld gaan houden, eigenlijk pas sinds de laatste jaren, maar nu zou het me toch echt moeten lukken.’ Op 6 augustus 1955 bevond filosofe Hannah Arendt (1906-1975) zich in haar zomerverblijf in Palenville, in de staat New York, waar ze een brief schreef aan haar oude leraar en vriend Karl Jaspers in het Zwitserse Bazel. Ze kondigde aan dat ze hem en zijn vrouw Gertrud weldra een bezoek zou brengen en in tegenstelling tot vorige gelegenheden zou ze dit keer goedgeluimd en vol enthousiasme zijn. Het gevoel van treurnis over de toestand in de wereld dat haar jaren vergezeld had, maakte plaats voor een ontluikende vreugde in het bestaan. En ze voegde eraan toe: ‘Uit dankbaarheid wil ik mijn boek over politieke theorieën de titel *Amor Mundi* geven.’¹

‘Amor mundi’ of liefde voor de wereld is een begrip dat in de filosofische traditie nauwelijks voorkomt. Door de Latijnse woordcombinatie doet het misschien aan oude christelijke schrijvers denken en Arendt heeft inderdaad haar inspiratie gehaald bij de middeleeuwse kerkvader Augustinus (354-430), over wie ze haar proefschrift schreef. Maar bij Augustinus gaat het natuurlijk vooral over ‘Amor Dei’ of Godsliefde, niet over het aardse amor mundi. Het enige wat voor een christen telt, is de liefde die God in al zijn goedheid over ons uitstrooit en waarop wij met liefde moeten reageren. In de christelijke tijd was amor mundi juist iets wat je per se moest vermijden. Veel

beter was het om je van wereldse zaken af te keren en je op het geloof te concentreren.

Je zou verwachten dat met de secularisering, na het verdwijnen van de christelijke Amor Dei, het motief van de amor mundi overal zou opduiken, maar feitelijk vind je het alleen terug bij Hannah Arendt, en zelfs bij haar maar zeer sporadisch. Het boek over politieke theorieën, dat ze op verzoek van uitgeverij Piper in München in het Duits had willen schrijven, heeft bijvoorbeeld nooit het licht gezien. Postuum verschenen er een paar lange fragmenten onder de titel *Was ist Politik?*, maar de woordcombinatie ‘amor mundi’ komt daar niet letterlijk in voor. In het jaar 1955 vermeldt Arendt de Latijnse term drie keer kort in haar denkdagboek, dat eveneens pas na haar dood zal verschijnen, en daar blijft het bij. In haar officiële oeuvre is amor mundi als expliciet thema afwezig en na 1955 verdwijnt de term ook uit haar aantekeningen.²

Het is pas in 1982, zes jaar na het overlijden van Arendt, dat het thema van de amor mundi onder de aandacht van haar lezerspubliek kwam. Elisabeth Young-Bruehl publiceerde toen de eerste Arendt-biografie met als ondertitel *For Love of the World*. Die ondertitel was opmerkelijk omdat Arendts oeuvre tot dan toe nooit geassocieerd werd met liefde en hoop voor de wereld, maar juist met het tegenovergestelde daarvan: met het radicale kwaad zoals beschreven in *The Origins of Totalitarianism* (1951) en met de banaliteit van het kwaad dat Arendt bij Eichmann aangetroffen had toen ze in 1961 zijn proces in Jeruzalem bijwoonde. In de tussentijd had ze in *The Human Condition* (1958) nog een apart hoofdstuk gewijd aan het thema van de moderne ‘wereldvervreemding’, zoals ze het met een zelfbedachte term noemde (*world alienation*, de Engelse vertaling van het Duitse *Weltentfremdung*). Van liefde voor de wereld was dus geen sprake, integendeel.

Waarom heeft amor mundi het bij leven gepubliceerde oeuvre van Arendt niet gehaald? Waarom overwoog ze de term een

tijdlang maar liet ze hem vrij snel weer vallen? Kwam dat door toevallige omstandigheden, omdat ze door haar drukke activiteiten nooit de tijd vond om haar boek voor Piper te voltooien en later niet meer de kans kreeg om het begrip grondig uit te werken? Of was er meer aan de hand en verloor ze na 1955 toch weer de moed waardoor ze niet meer in staat was om 'de wereld werkelijk lief te hebben', zoals ze aan Jaspers schreef? Tijdens het Eichmannproces werd ze weer hard geconfronteerd met de demonen uit het verleden en de politieke ontwikkelingen in de gewelddadige jaren zestig en zeventig waren ook niet van dien aard om haar weer van de wereld te doen houden. Haar laatste teksten, onder meer over het Watergate-schandaal dat in 1974 tot het gedwongen aftreden van president Nixon leidde, waren ronduit pessimistisch.³

Misschien is er een andere reden waarom amor mundi het uiteindelijk niet gehaald heeft. Misschien is het simpelweg een onhoudbaar begrip en is het helemaal niet mogelijk om van de wereld te houden. Is liefde namelijk niet in de eerste plaats iets wat je voor concrete personen voelt, voor je geliefde, je kinderen, je vrienden en je familie, maar niet voor zoiets abstracts als 'de wereld'? Is liefde niet per definitie een privézaak en geen politieke emotie?

Sterker nog, moeten we ons niet behoeden voor het explosieve mengsel van liefde en politiek? Volgens de Argentijnse guerrillastrijder Che Guevara in zijn boek *Het socialisme en de mens op Cuba*, uit 1965, wordt 'de ware revolutionair door grote gevoelens van liefde geleid': zonder die grote liefde zou hij namelijk niet in staat zijn om zijn verdomde revolutionaire plicht te doen en tot geweld over te gaan. Liefde is dus potentieel gewelddadig en in de politiek is zij niet zozeer een liberale als wel een revolutionaire deugd. Zijn het ook niet altijd dictators die van hun onderdanen liefde en gehoorzaamheid verwachten, terwijl in een democratie niet de liefde voor de leider of het volk regeert maar het welbegrepen eigenbelang van de individuele burgers?

Ik denk hierbij aan de laatste zin van George Orwells roman *1984*, waarin het personage Winston Smith zich na een lange innerlijke strijd gewonnen geeft: *'He had won the victory over himself. He loved Big Brother.'*

In de nasleep van het Eichmannproces en de commotie die daarop volgde, ontving Arendt een brief van haar vriend Gershom Scholem, zionist en groot kenner van de joodse mystieke traditie. Scholem verweet haar in de zaak-Eichmann een gebrek aan liefde voor het Joodse volk of *ahavat Yisrael*.⁴ Met iets meer liefde zou ze wellicht milder geoordeeld hebben over de rol van de Jodenraden tijdens de oorlog. Waarop Arendt riposteerde: 'Je hebt helemaal gelijk, ik word niet gedreven door enige "liefde" van dien aard. Ik heb nooit in mijn leven "liefde" voor een volk of een ander collectief gevoeld, niet voor het Duitse volk, noch voor het Franse, noch voor het Amerikaanse, niet voor de arbeidersklasse of voor wat dan ook. Ik houd alleen van mijn vrienden en de enige soort liefde die ik ken en waarin ik geloof is de liefde voor personen.'⁵

In dat licht bezien blijkt het inderdaad moeilijk om liefde voor de wereld te verdedigen als een politiek ideaal. Hoogstens kom je dan uit bij zoiets vaags als liefde voor de mens (humanisme) of menslievendheid (filantropie) of bij de grootteske 'religie van de mensheid', gesticht door de positivist Auguste Comte (1798-1857) in een poging om overal ter wereld de vooruitgang te bevorderen door middel van wetenschappelijke toepassingen. Comte vertrouwde alleen op harde, empirische feiten, maar om de harten en geesten voor zijn zaak te winnen, had hij blijkbaar wel de liefde nodig. Zijn bekendste slogan luidde: 'De liefde als principe en de orde als basis; de vooruitgang als doel.' In de Braziliaanse wapenspreuk, die aan Comte is ontleend, is die liefde overigens weggefallen: alleen '*Ordem e Progresso*' bleven over.⁶

Arendt verstond onder *amor mundi* echter iets totaal anders dan Comtes religie van de mensheid. Hoewel ze het begrip ner-

gens in één zin definieerde, is het duidelijk dat ze nooit een collectief idee op het oog had. De wereld had voor haar te maken met de aanwezigheid van andere mensen, dus altijd in het meervoud. Een term die zij graag gebruikte was ‘pluraliteit’: het gegeven dat we met velen dezelfde beperkte ruimte bewonen en dat er onder die velen zowel onuitwisbare verschillen zijn als ook heel wat gemeenschappelijke belangen. Amor mundi behelst dus de zorg, niet om het abstracte collectief maar om de concrete pluraliteit; het is de bereidheid om samen te leven met andersgezinden en vreemden met wie we niettemin ook veel delen. Daar heb je geen religie van de mensheid à la Comte voor nodig, maar de vraag is ook of liefde het verbindende cement kan zijn.

Hannah Arendts bekommernis om de teloorgang van de liefde van de wereld was natuurlijk terug te voeren op haar ervaringen als jonge Joodse vrouw ten tijde van het opkomende nationaalsocialisme in Duitsland. De nazi’s haatten de wereld in zo’n mate dat zij niet meer bereid waren om met anderen samen te leven. Hun misdaad tegen de menselijkheid bestond erin dat zij hele groepen van de samenleving uitsloten en op die manier de basis van de menselijke pluraliteit vernietigden. Een totalitair regime streeft ernaar om alle individuele verschillen op te heffen en daardoor is er geen gemeenschapszin meer. Geformuleerd als een paradox: de wereld is onwerelds geworden – in het Duits gebruikt Arendt het woord *weltlos*.

Het blijft buitengewoon interessant om Arendts teksten over het totalitarisme te lezen – en over hoe het spook van het totalitarisme ook in een open samenleving weer kan opduiken – maar historische interesse is niet de reden waarom mijn aandacht aan het thema van de amor mundi is blijven haken. Arendts opmerking dat er in onze tijd niets problematischer is dan onze houding tegenover de wereld is naar mijn aanvoelen nog altijd actueel. Als we naar de hedendaagse wereld kijken, kunnen we moeilijk om de constatering heen dat daar iets grondig mis mee

is en dat we met een meervoudige crisis te maken hebben. Al is het moeilijk om de vinger precies op de wonde te leggen, die crisis zou wel eens te maken kunnen hebben met een gebrek aan zorg voor de wereld. We hebben misschien te lang gedacht dat persoonlijk of familiaal geluk volstond als doel in ons leven, dat we een onvervreemdbaar recht hadden op geluk en dat dit losstond van de wereld. Aan die verwaarlozing moet – nog steeds volgens de intuïtie – een eind komen. Er is een andere omgang met de wereld nodig, een grotere betrokkenheid, kortom: méér amor mundi.

Bijna elke keer wanneer ik iemand probeerde uit te leggen waar mijn boek over gaat, kreeg ik instemmende reacties. Ja, natuurlijk was er een probleem met onze verhouding tot de wereld. We waren gewoon te druk bezig met onze individuele zoektocht naar geluk en waren onderweg de wereld vergeten. Eén vriendin toonde zich echter van meet af aan sceptisch. Zij had vele jaren in de Arabische wereld doorgebracht en was daar heel gevoelig geworden voor alle mogelijke vormen van beknotting van het privéleven. Het thema amor mundi beloofde voor haar niet veel goeds. Het herinnerde haar aan opgedrongen familiewaarden, groepsdenken en verplichte solidariteit. Niet dat ze de idee van amor mundi onmiddellijk verwierp, maar het zou dan wel de vrije keuze van het individu moeten betreffen en niet afgedwongen loyaliteit.

De scepsis van mijn vriendin versterkte mijn eigen ambivalente gevoelens tegenover het onderwerp. Ik wist zeker dat ik iets belangrijks op het spoor gekomen was, maar tegelijk vertrouwde ik mijn intuïtie niet helemaal, zoals het ook hoort. Als ik bijvoorbeeld Thé Lau en The Scene het hartverwarmende lied ‘Iedereen is van de wereld en de wereld is van iedereen’ hoorde zingen, vond ik dat prachtig, maar had het ook niet iets gemakzuchtigs? Bestaat amor mundi werkelijk alleen uit dat warme gevoel waar je altijd blij van wordt? Om maar te zwij-

gen van dat verschrikkelijke nummer ‘We Are the World’ dat Michael Jackson, Lionel Richie en de gelegenheidsband USA For Africa in 1985 op de wereld loslieten. Liefde is toch iets anders dan huilen bij een liedje, iets anders dan sentimentaliteit?

Op een gegeven ogenblik overwoog ik als titel voor mijn boek *Je moet van de wereld houden*, naar analogie met *Je moet je leven veranderen* van Peter Sloterdijk, maar nauwelijks had ik het opgeschreven of het klonk al vals. Want kun je jezelf tot liefde dwingen? En wat zou die afgedwongen liefde al met al waard zijn? Hier herkennen we de paradox van het evangelische liefdesgebod. Als Jezus opdraagt dat je van je naaste moet houden als van jezelf, hoe moet je dat dan voor elkaar krijgen als je die liefde gewoonweg niet voelt? Moet je dan je ware gevoelens opzijzetten en doen alsof? Het lijkt evident dat er een universele morele plicht bestaat tot bijstand aan een persoon in nood maar is er ook een plicht tot liefde? Hannah Arendt vormde zelf het beste bewijs van het onzinnige van een liefdesgebod: ze had heel graag wat meer amor mundi aan de dag gelegd, maar jarenlang lukte dat haar niet, zoals ze in de brief aan Jaspers bekende. Of misschien moet de liefde van twee kanten komen en moet de wereld zich eerst wat meer beminnenswaardig tonen.

Tijdens het schrijven van dit boek is dat dubbele gevoel me blijven vergezellen. Ik bleef halsstarrig in mijn onderwerp geloven maar was tegelijk ook op mijn hoede: was een lofzang op de amor mundi niet al te vrijblijvend? Gelukkig is een dubbelzinnige houding tegenover het onderwerp voor een essayist geen nadeel. Integendeel zelfs, een essayist voelt zich juist prettig als hij op paradoxen stoot, want die zijn het bewijs dat hij iets interessants op het spoor is. Vandaar ook zijn voorkeur voor enigszins vage, veelbetekenende en vergeten begrippen als ‘amor mundi’.

In een essay is altijd meer aan de hand dan in een eenvoudige definitie is uit te drukken. Wat nu volgt, is dan ook geen strak

en logisch betoog dat onontkoombaar tot een reeks conclusies leidt, maar een los-vaste verzameling essays die zijn te beschouwen als evenzovele oefeningen in begripsomschrijving, waarbij het verkennen van het probleemveld me veel meer interesseert dan het aanreiken van een reeks adviezen om een beter leven te leiden. Filosofie is voor mij niet zozeer een vorm van praktische levenskunst als wel een intellectuele oefening, een poging om te begrijpen wat er op het spel staat wanneer je woorden gebruikt zoals ‘liefde’, ‘wereld’ en ‘geluk’.

Deze opvatting komt vrij goed overeen met wat Hannah Arendt voor ogen stond. Zij had nooit de bedoeling om ons aan te sporen ons leven te veranderen of de wereld te verbeteren, maar wilde slechts begrijpen wat er gaande was, zonder vooringenomenheid en zonder aan de werkelijkheid ideologische modellen op te leggen. Voor wie op zoek is naar kant-en-klare remedies, is dat wellicht te karig, maar we kunnen ons sterken met de gedachte dat de poging om te begrijpen een eerste aanzet tot amor mundi vormt. In haar latere werk zou Arendt argumenteren dat de passie om te begrijpen niet voldoende was: je moest ook bereid zijn om je een oordeel te vormen over wat je onderzocht had. Begrijpen betekent dus niet altijd goedkeuren.

Dit boek bestaat uit tien essays die afzonderlijk gelezen kunnen worden maar in wezen een eenheid vormen. Die eenheid is niet zozeer logisch van aard als wel een kwestie van kruisverwijzingen. Een eerste groep essays geeft onder het kopje ‘Wat was’ een aantal historische hints. Ik beschrijf daar hoe moeilijk de idee van amor mundi doorgang vond in de geschiedenis, zowel in de christelijke Middeleeuwen, waar de Godsliefde regeerde, als in de moderne tijd en onder het recente neoliberalisme, waar de eigenliefde centraal stond.

Het tussenstuk met de titel ‘Wat is’ gaat over het zogenaamde ‘geluksparadigma’: onze huidige manier van denken die zich niet kenmerkt door een grote liefde voor de wereld maar door

een vaak obsessieve zoektocht naar individueel geluk. Ook het sentimentalisme, onderwerp van essay vijf, is een specifieke uiting van dit geluksdenken – geluk als een gevoel – dat ons echter niet dichter bij amor mundi brengt.

Na deze twee grote delen waarin ik de idee van de amor mundi overwegend negatief benader, namelijk als iets wat ontbreekt, waag ik me in de laatste vijf essays aan een positieve omschrijving van het begrip, al blijft ook daar de vraagvorm primeren boven de affirmatie. Kan het gevoel van verontwaardiging het begin van wereldliefde zijn? Wat is daarbij de rol van het oordeelsvermogen? Leidt een ethiek van het verzet altijd tot amor mundi, of moeten we, samen met Albert Camus, besluiten dat we maar beter kunnen vertrouwen op ons natuurlijke aanvoelen dat er grenzen zijn aan alles? Wat heeft werken eigenlijk met liefde voor de wereld te maken? Is het zinvol om naar perfectie te streven? Moeten we ons leven veranderen omwille van de wereld? En waarom wordt pas in de opvoeding beslist of wij voldoende van de wereld houden?

Bij de behandeling van dit soort vragen zal regelmatig de naam van Hannah Arendt opduiken, maar toch is dit geen monografie en geen enkel essay is exclusief aan haar werk gewijd. Wat hier centraal staat, is niet een denkster maar een begrip dat van verschillende kanten bekeken wordt.